

УДК (UDC) 930.1 : 159.942] : [316.45 : 316.48]
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).670](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).670)

HISTORICAL COLLECTIVE TRAUMA: SPECIFICS OF ACCEPTANCE AND OVERCOME

Olha Makliuk¹, Maryna Bessonova²

¹Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhya, Ukraine)
e-mail: onmacluk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8740-2402>

²Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)
e-mail: mmbessonm@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1533-775X>

ABSTRACT

The purpose of the research is to analyze the main approaches to interpretations of the concept of 'historical trauma', and to outline the main dimensions of historical collective traumas and approaches to overcoming them using the example of modern Europe and Russia.

Scientific novelty: the main interpretations of the concept of 'historical trauma' and the related concept of 'historical memory' are defined; interdisciplinary approaches to the study of historical collective traumas are outlined; a comparison of the main narratives related to historical collective traumas in Europe and Russian societies is carried out.

Conclusions: it was found that the study of 'historical trauma' is relatively new for historians and has an interdisciplinary nature. This concept has numerous variations ('cultural trauma', 'collective trauma', 'intergenerational trauma', 'colonial trauma'). On the one hand, this complicates its clear definition, and on the other hand, it allows us to understand important nuances and a certain specialization of research on collective trauma within the framework of own approaches of sociology, psychology, philosophy, cultural studies, history, and even biology.

In European countries, attempts are being made to overcome historical collective traumas by creating an appropriate historical narrative without avoiding 'uncomfortable' topics.

Russian society has chosen the other way of overcoming the historical collective traumas, the main of which are associated with the Second World War and the Cold War. Instead of a constructive acceptance and overcoming of historical collective trauma, the image of the new/old external enemy (the USA, the collective West, NATO, and now Ukraine) formed in Russia, and this not only contributes to the compensation of old injuries but also forms new ones.

It was determined that there are different strategies for overcoming historical collective traumas. It was found that Europe demonstrates a constructive approach (historical collective trauma turns into a historical narrative), and Russia – a destructive one (formation of an aggressive ideology). The proposed examples of overcoming historical collective traumas in Europe and Russian societies illustrate not so much the variety of approaches and strategies of 'working on trauma' as the specifics of these societies.

Funding. The article was prepared within the framework of the European Union project under the Erasmus+ program, directly by Jean Monnet 620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE TEMPUS ('Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society').

Keywords: historical trauma, collective trauma, historical memory, European country, Russia, overcoming trauma

ІСТОРИЧНІ КОЛЕКТИВНІ ТРАВМИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ ТА ПОДОЛАННЯ

Ольга Маклюк¹, Марина Бессонова²

¹ Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)
e-mail: onmacluk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8740-2402>

² Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
e-mail: mmbessonm@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1533-775X>

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження – проаналізувати основні підходи до інтерпретацій поняття «історична травма», й окреслити основні виміри історичних колективних травм і підходів до їх подолання.

Наукова новизна. Визначені основні інтерпретації поняття «історична травма» та спорідненого поняття «історична пам'ять»; окреслені міждисциплінарні підходи до вивчення історичних колективних травм; проведено порівняльну характеристику основних наративів, пов'язаних з історичними колективними травмами в європейському та російському суспільствах.

Висновки. Виявлено, що дослідження «історичних травм» є відносно новим для істориків і має міждисциплінарний характер. Це поняття має численні варіації («культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма», «колоніальна травма»). З одного боку, це ускладнює його чітке визначення, а з іншого – дозволяє усвідомити важливі нюанси та певну спеціалізацію досліджень колективної травми в рамках власних підходів соціології, психології, філософії, культурології, історії та навіть біології.

Визначено, що існують різні стратегії подолання історичних колективних травм. Виявлено, що європейські країни демонструють конструктивний (історична колективна травма перетворюється на історичний наратив) підхід, а Росія – деструктивний (формування агресивної ідеології).

В європейських країнах здійснюються спроби подолати історичні колективні травми через створення відповідного історичного наративу без уникнення «незручних» тем. Виявлено, що російське суспільство, замість конструктивного опрацювання історичних колективних травм, пов'язаних з Другою світовою та Холодною війнами – націлено на формування образу нового/старого зовнішнього ворога (США, колективний Захід, НАТО, а тепер і Україна), що не тільки не сприяє компенсації старих травм, а й формує нові.

Запропоновані приклади подолання історичних колективних травм в європейському та російському суспільствах ілюструють не стільки різноманіття підходів і стратегій «роботи над травмою», скільки специфіку цих суспільств.

Фінансування. Статтю підготовлено в рамках проекту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, напрям Жана Моне 620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE TEMPUS (“Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society”).

Ключові слова: історична травма, колективна травма, історична пам'ять, країни Європи, Росія, подолання травми

Вступ

Сьогодні поняття «колективна травма» (*collective trauma*), яке вже увійшло до наукового обігу та публічного простору, розуміється як психічна травма великої групи людей, яку вони отримали внаслідок певної катастрофи (соціальної, техногенної, екологічної) або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів. Одним з вимірів колективної травми є історична травма (*historical trauma*), що характеризується сукупністю емоційної шкоди не тільки тим людям, які безпосередньо пережили травму, а й також їхнім нащадкам. Тож не випадково дослідники звертають увагу на зв'язок історичної колективної травми та пам'яті¹.

Масштабними колективними травмами у світовій історії та історії окремих народів найчастіше були війни. Так, для європейської спільноти найбільш травматичними стали події Першої та Другої світових війн. Сьогодні, в умовах російської агресії, проблема колективної травми знову стає актуальною, бо сучасна російська-українська війна стала травматичною подією не тільки для українців. Зазначимо, що з одного боку, розв'язана Росією війна стала каталізатором зміцнення національної єдності українців та європейської спільноти, з іншого – важкою колективною травмою, подолати яку ще необхідно буде не тільки українському, а й іншим суспільствам.

На сучасному етапі перед українською політичною елітою, національними медіа, представниками громадянського суспільства стоїть задача опрацювання болючих емоцій і наслідків травм, завданих у ході війни окремим особистостям, певним групам, а також суспільству у цілому. У той же час перед вітчизняною академічною спільнотою постає проблема глибокого аналізу історичних, національних і культурних колективних травм з метою пошуку стратегій і механізмів їх подолання. Тож вивчення сучасних підходів до визначення історичних травм, ознайомлення із досвідом інших суспільств через вимір наявних історичних колективних травм, їхніх витоків та особливостей прийняття та подолання, є важливим для сучасної України.

Метою наукової розвідки є огляд основних підходів до інтерпретацій поняття «історична травма», що є у фокусі *trauma studies*, а також окреслення основних вимірів історичних колективних травм і підходів до їх подолання на прикладі європейських країн і Російської Федерації.

ІСТОРИЧНА ТРАВМА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Перш, ніж розглянути детальніше приклад європейського та російського досвідів у контексті історичних колективних травм, варто розглянути наявні підходи до інтерпретацій цього поняття.

У ході вивчення стану розробки теми історичних травм у науковій літературі привертає увагу той факт, що проблеми дослідження колективної травми та практична складова питання її подолання були актуалізовані із завершенням Другої світової війни. Як наслідок, у 90-х рр. ХХ ст. у середовищі гуманітарного знання виник новий міждисциплінарний напрям – *trauma studies*, який корелюється з *memory studies* (дослідження пам'яті). Вивчення травми стало предметом аналізу не тільки психології, але й історії, політології, культурології та інших соціально-гуманітарних дисциплін. У західноєвропейській науці з'явилося

¹ Hirschberger G. Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*. 2018. Vol. 9. 10 August. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6095989/>

багато розробок щодо теоретичного осмислення таких понять як «колективна пам'ять», «національна пам'ять», «соціальна пам'ять», «культурна пам'ять», «комунікативна пам'ять», «суспільна пам'ять», «політика пам'яті», а також «історична амнезія», «травматичний досвід» тощо, які розроблялися в соціології, філософії, психології, і вже потім – в історії.

Серед основних елементів історичної травми дослідники виділяють наступні: (1) травматична подія; (2) спільне переживання травми групою людей; (3) вплив такої травми на кілька поколінь². Основні положення теорії історичної травми аналізує доцентка Університету Невади (США) Мішель Сотеро, яка запропонувала наступні узагальнення: (1) масова травма є навмисною за своєю природою; (2) травма триває та не є ізольованою подією; (3) травматична подія впливає на всю громаду; (4) простір травм руйнує громаду протягом кількох поколінь³.

У питаннях передачі травми між поколіннями показовими є дослідження, які проводилися із залученням нащадків тих, хто пережив Голокост. Так, вчені встановили зв'язок між історичною травмою та змінами в організмі людини на клітинному рівні. Це детально аналізує у своїй статті «Епігенетична передача травми Голокосту: чи можуть кошмари бути успадкованими?» ізраїльський психолог Натан Келлерман, який упродовж багатьох років працював в «Amcha», ізраїльському лікувальному центрі для тих, хто пережив Голокост, та їхніх сімей, і читав лекції про травму Голокосту у Міжнародній школі вивчення Голокосту в Яд Вашем. За його висновками, епігенетичний вплив не змінює самих генів, а радше «спосіб, у який організм зчитує цю послідовність ДНК»⁴. Тож, травматичні події можуть шкодити не тільки на фізичному або емоційному рівнях безпосереднім учасникам або свідкам подій, а й епігенетично передаватися наступним поколінням.

Таким чином, можна констатувати той факт, що сьогодні майже аксіоматичним виглядає твердження, що колективні історичні травми передаються з покоління в покоління та стають національними проблемами. Науковці підкреслюють, що історичні травми не зникають, вони витісняються зі свідомості та продовжують зберігатись у груповому несвідомому, формуючи травмований «фон» життя нащадків⁵.

У дослідженнях історичної травми та тісно пов'язаної з нею питаннях історичної пам'яті вже створено цілу низку методологічних підходів. У колективній монографії «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» (2013 р., Київ) українським дослідником, доктором політичних наук, професором Олександром Бойко надана розгорнута система концептуальних підходів дослідження пам'яті, що склались у сучасній гуманітаристиці від другої половини XIX ст. до сьогодні, а саме у соціології, психології, філософії, культурології, історії та навіть біології.

² Mohatt N.V., Thompson A.B., Thai N.D., Tebes J.K. Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social Science Medicine*. 2014. Vol. 106. P. 131.

³ Sotero M. A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*. 2006. Vol. 1. № 1. P. 94-95.

⁴ Kellerman N.P.F. Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*. 2013. Vol. 50. № 1. P. 34.

⁵ Семилит М.В. Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості: дис... д-ра психол. наук. Київ, 2019. С. 99.

Окреслимо на основі запропонованої класифікації О.Бойка найважливіші концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації пам'яті та їх представників. Так у межах *соціології* сформувалися наступні напрями: структурно-функціональний підхід (Е. Дюркгейм, Г. Тард, М. Хальбвакс та інші); феноменологічний підхід (Е. Гуссерл, П. Бергер, Т. Лукман тощо).

У межах *психології* дослідник відокремлює такі підходи як: асоціативний підхід (В. Вундт, Г. Еббінгауз, Г. Мюллер, А. Пільцекер, Ф. Шуман); біхевіористський підхід (Е. Торндайк, Е. Толмен, Д. Уотсон, Дж. Міллер та інші); психоаналітичний підхід (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм); функціональний підхід (Ф. Brentano, У. Джемс, К. Штумпф); гештальт підхід (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, Г. Ресторф, Б. Зейгарнік, К. Левін); діяльнісний підхід (П. Жане, Л. Виготський, А. Лурія та інші); смисловий підхід (А. Біне, К. Бюлер); системний підхід (Р. Аткинсон, Р. Шифрін, У. Найссер, Р. Клацкі, В. Зінченко, Б. Ломов, Р. Солсо); генетичний (стадіальний) підхід (П. Блонський).

В рамках *філософії* О. Бойко визначає наступні підходи: інформаційний підхід (Е. Тоффлер, М. Маклюен, М. Кастельс, В.Ж. Бодріяр, Н. Луман, В. Афанасьєв та інші); герменевтичний підхід (Х.-Г. Гадамер, К.-О. Апель, П. Рікер); гуманітарно-антропологічний підхід (А. Бергсон).

У межах *культурології* пропонуються такі підходи як: культурно-семіотичний підхід (Я. Ассман, Ю. Лотман, О. Ексле, Й. Рюзен, М. Бахтін, Е. Кассіер); та структуралістський підхід (К. Леві-Строс, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт, Ж. Дерріда). В рамках *історії* окреслюються такі підходи: спадкоємнісний/естафетний підхід (М. Блок, М. Розов); менталітетний/ментальнісний підхід (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ф. Ар'єс, Ж. Дюбі, М. Ферро, П. Нора); історико-антропологічний підхід (А. Бюргєр, К. Томас, Е. Ле Руа Ладюрі, К. Гінзбург, Н. Земон Девис, П. Берк, Ж. Ле Гофф, А. Гуревич, К. Вульф).

У межах *біології* автор називає наступні підходи: біохімічний підхід (К. Лешлі, Ф. Крік, Дж. Уотсон, Х. Хіден, К. Прібрам); і нейрофізіологічний підхід (Д. Хебб, С. Роуз, Г. Лінч, М. Бодрі, П. Анохін, Р. Галамбос)⁶.

Отже, тільки перелік галузей знань і підходів, що склались, демонструє широку палітру трактувань природи, механізмів пам'яті у цілому, у тому числі й соціальної. Настільки широкі розбіжності вчений пояснює цитуючи відомого психолога П. Блонського та погоджуючись з ним: «...різні дослідники справді "вивчають одне й те ж", але проблема полягає в тому, що досліджуються не лише "різні види пам'яті" тільки з різних сторін, а й увага вчених фокусувалася на різних фазах розвитку пам'яті...»⁷. Науковець пропонує розглядати вище зазначені точки зору, концепції не «як такі, що конкурують, а як такі, що взаємодоповнюють», і з цим важко не погодитись.

Отже, видається цілком зрозумілим, що дослідження феноменів колективної/національної/соціальної/культурної й інших видів пам'яті/травми неможливі без врахування методів, підходів, методології та, як наслідок, надбань природничих і гуманітарних дисциплін.

Звертаючись до характеристик історичної пам'яті, науковці змушені констатувати той факт, що вона майже завжди *травматична*. Як зазначає

⁶ Бойко О. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. Київ, 2013. С. 37-75.

⁷ Ibid. С. 74.

український політолог, доктор політичних наук Валентин Бушанський: «Це завжди переживання кривди»⁸. Аналізуючи історичну пам'ять українців, В. Бушанський вважає, що не треба нарікати на *депресивність* української історичної пам'яті, вона по суті іншою бути не може. Історична пам'ять некрофільна. На думку дослідника вона тяжіє до похмурих образів кладовищ, руїн і могил («Як умру, то поховайте мене на могилі»). Історична пам'ять, породжена поразкою та наступною *фрустрацією*, є *рефлексією поразки та фрустрації*, а «поетика історичної пам'яті неминуче ностальгійна і трагічна», це фактично катарсис свідомості⁹. Дослідники звертають увагу, що соціальне життя в Україні – це постійна фрустрація. Історична ж пам'ять все частіше формулюється у наказовій формі, тому це додатковий тягар для свідомості, саме тому витіснення – це основна реакція на історичні наративи, а травматичні спогади заганяються вглиб підсвідомого¹⁰.

Апелюючи до концептів З. Фрейда про поняття «пам'яті», науковці відмічають важливість розуміння функцій пам'ятання-забування, коли людина або актуалізує травматичний досвід, який є переживанням нереалізованості актуальної потреби, або блокує його. Посилаючись на З. Фрейда, дослідники виокремлюють наступні способи психологічного захисту: (1) *витіснення* (спробувати забути, але травматичний досвід /переживання стає підсвідомим); (2) *проекція* – перенесення провини за невдачу (пошук винуватця; уособленні в іншому власних суб'єктивно неприйнятних потреб); (3) *заміщення* – прояв агресії стосовно суб'єкта, який становить меншу загрозу; (4) *раціоналізація* – інтерпретується травматична ситуація як доцільна/неминуха; (5) *реактивне утворення* (витіснення потреби, протилежно спрямована діяльність); (6) *регресія* – повернення до дитинних форм поведінки (як захист); (7) *сублімація* – конструктивна реалізація потреби в соціально прийнятній формі; (8) *заперечення* – відторгнення інформації про подію: «це неможливо», «цього не може бути» тощо¹¹.

Аналізом збереження психічних травм від покоління до покоління займалась французька дослідниця, доктор психологічних наук, професорка, засновниця Міжнародної асоціації групової психотерапії Анн Анселін-Шутценбергер. У своїй роботі «Синдром предків...» авторка наголошує, що неопрацьовані травми трансгенеруються та передаються наступним поколінням¹². Травматичні зміни називаються колективними, коли травмовані достатньо великі групи (етнічні, національні й інші), як наслідок проявами колективної травми у суспільстві може бути «синдром недовіри», сумніви про майбутнє, політична апатія тощо¹³.

Експерти вважають, що подолання наслідків колективних травм у великих групах можливе різними засобами, одним з яких є ритуалізація травматичного досвіду¹⁴. Незважаючи на спільні моменти, споріднені стратегії, дослідники

⁸ Бушанський В. Історична пам'ять: поняття та феноменологія. *Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної* / Упорядники: Юрій Шаповал, Олесь Лісничук, Світлана Набок. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 45.

⁹ Ibid. С. 48-49.

¹⁰ Ibid. С. 45-57.

¹¹ Бушанський В. Історична пам'ять: поняття та феноменологія... С. 49-50.

¹² Шутценбергер А.А. Синдром предков: трансгенераційні зв'язи, семейні тайни, синдром годовщини, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. Москва: Издательство института психотерапии, 2005. С. 23.

¹³ Семиліт М.В. Соціально-психологічні засади... С. 100.

¹⁴ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко й ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ, 2013. 600 с.

наголошують, що механізми позбавлення травматичного досвіду для кожної нації є унікальними¹⁵. Аналізуючи зв'язок між пам'яттю й ідентичністю український психолог, доктор психологічних наук Любов Найдьонова констатує, що закон пам'яті відкрито давно і ніким не доведено протилежне: пам'ять вибіркова. Тому в пам'яті людей з різною груповою ідентичністю постає історія в різних інтерпретаціях минулих подій¹⁶. Тому національна або культурна травма завжди пов'язана з «битвою смислів», боротьба з подією, яка визначає «природу болю, природу жертви і встановлення відповідальності»¹⁷.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРАВМ

Для України, яка обрала для себе західний вектор розвитку, важливим є вивчення власне європейського досвіду подолання наслідків історичних колективних травм і запозичення тих практик, які можуть бути корисними саме для України.

Європейські демократичні держави сьогодні створюють різні майданчики для відкритого діалогу навколо проблемних питань історичної спадщини, проводячи виважені комеморативні практики, демонструють світу приклади конструктивного подолання колективних травм і відмову від політики історичної амнезії. Так, одним з форматів подолання травматичного досвіду для європейської спільноти стала його презентація через меморіали, пам'ятні місця жертвам тоталітарних режимів ХХ ст.

Цікавим у цьому зв'язку є досвід конкретних країн. Так, вочевидь найскладніший шлях у цьому вимірі пройшла сучасна Німеччина. Її ситуація, як країни, що розв'язала Другу світову війну, не є унікальною, адже не слід забувати і про іншого агресора – Радянський Союз. Специфічність саме Німеччини полягає у тому, що з подіями Другої світової війни пов'язані дві колективні історичні травми: травма, сформована усвідомленням провини, що Німеччина розпочала криваву бійню, та травма повоєнного розділу нації Берлінським муром. Власне опрацювання німцями своєї провини перед іншими народами та критичний аналіз історичних подій стали важливими умовами для уможливлення сприйняття Німеччини як повноправного члена європейського співтовариства. Так, американський дослідник Річард Нед Лебоу вважає, що вплив Німеччини на міжнародній арені, її високий статус в Європі були б немислимі сьогодні без серйозних зусиль цієї країни, спрямованих на визнання своїх минулих злочинів і дистанціювання від них. При цьому він зазначає, що запорукою успіху у подоланні таких травм і налагодженні взаємин між державами, в історії яких є травматичне минуле, є довіра та емпатія, а також взаємодія таких складових як політика пам'яті, демократизація, взаємини між націями та європейська інтеграція, які утворюють своєрідну інтерактивну систему¹⁸.

¹⁵ Семиліт М.В. Соціально-психологічні засади...

¹⁶ Найдьонова Л.А. Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 2. С. 52. URL: https://lib.iitta.gov.ua/707323/1/NaydonovaLA_st_2011_2.pdf

¹⁷ Айерман Р. Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*. 2016. № 5. С. 40-67. URL: <https://bit.ly/49vjYdW>

¹⁸ Lebow R.N. The Memory of Politics in Postwar Europe. *The politics of memory in post-war Europe*. Ed. by Lebow R.N., Kansteiner W., Fogu C. Duke University Press, 2006. P. 5.

На початку ХХІ ст. німецьке суспільство демонструє відкритість до вивчення своєї історії, у тому числі до найбільш ганебних її сторінок, що стало результатом тривалої колективної роботи з подолання минулого. Опрацювання колективної травми після Другої світової війни було довгим процесом, який пройшов кілька етапів, результатом якого стало формування як внутрішнього консенсусу щодо винесення уроків з минулого, а отже й визнання злочинів, так і налагодження конструктивних взаємин з тими народами, які потерпали від німців у роки Другої світової війни. Публічне та відкрите обговорення, не замовчування «незручного» минулого мали свої позитивні результати, хоча і дотепер у німецькому суспільстві тривають палкі дискусії, пов'язані з подіями, які стали травматичними для європейських народів і самих німців.

Серед прикладів таких дискусій можна навести обговорення документальної стрічки Томаса Реймера «Meine Schlachtfelder» («Мої поля битв»), прем'єра якої відбулася у 2002 р. Кінематографічна робота, побудована на історичних документах і спогадах про війну різних категорій постраждалих від неї (жертви війни, колишні солдати, діти війни, ті, хто перебував на примусових роботах та у концтаборах тощо), була спрямована на налагодження взаємопорозуміння та діалогу між воєнним, повоєнним і наступним поколіннями німців. На думку автора ідеї та режисера стрічки – війна це те, про що певний час не говорили, тож питання пост-воєнної травми стало одним із наріжних каменів змісту стрічки. Так, Т. Реймер пояснював, що необхідність налагодження порозуміння та діалогу у суспільстві важлива, оскільки замовчування трагедій війни було колективним: діти війни хотіли пощадити почуття своїх батьків і ніколи не запитували, що сталося. На його думку, вони усвідомлювали, що рани старшого покоління надто свіжі, а їхні спогади надто жахливі¹⁹. Тому створення документальної стрічки було спрямоване не тільки на документування війни, а й на своєрідне оживлення особистих спогадів і травм самого автора, окремих очевидців і своєрідний заклик до суспільства не замовчувати цю проблему.

З квітня 2002 р., напередодні прем'єри стрічки, частина матеріалів збиралася через інтернет-платформу, куди всі бажаючі могли завантажити свої спогади та розповіді²⁰. Після прем'єри стрічки її сюжети та проблематика подолання минулого обговорювалася на різних публічних площадках (наприклад, у Німецькому історичному інституті у Лондоні). Підтвердженням жвавого інтересу сучасного німецького суспільства до вивчення минулого стала велика кількість щорічних звернень до Інформаційного центру Вермахту (*Wehrmachtsauskunftsstelle*) із запитами про участь своїх дідусів і бабусь у війні²¹. Замовчування проблеми почало трансформуватися на діалог між різними поколіннями німців. Так, Пітер Хайнл, німецький психотерапевт, який брав участь у створенні фільму, зазначає, що діти війни в Німеччині самі були травмовані, і їм бракувало психологічних знань, щоб порушити мовчання та «суперечити» своїм

¹⁹ Tietzel N. Germany and Post-War Trauma. *The Dart Center for Journalism & Trauma. Project of the Columbia University Graduate School of Journalism*. 2005. 31 January. URL: <https://dartcenter.org/content/germany-and-post-war-trauma>

²⁰ Südwestrundfunk (SWR): Projekt "Meine Schlachtfelder – Die langen Schatten des Krieges": SWR eröffnet Internet-Forum zum Thema Kriegserinnerungen. 2005. 15 April. *Presseportal*. URL: <https://www.presseportal.de/pm/7169/340434>

²¹ Tietzel N. Germany and Post-War Trauma...

батькам, яким довгий час після війни не могли задати питання: «Як це могло статися? Як люди могли так діяти? І чому німецька громадськість не змогла чинити опір?»²².

Унаочненням результатів такої конструктивної роботи із власним минулим, стали меморіали, музеї, спеціальні історичні місця та музейні експозиції. Столиця нинішньої об'єднаної Німеччини є яскравим прикладом формування своєрідного простору пам'яті, присвяченого жертвам і постраждалим численних репресій. При цьому у західній частині Берліну переважна більшість цих місць присвячена подіям, пов'язаним із жертвами нацистського режиму та Другої світової війни, у той час як у східній частині німецької столиці – здебільшого привертають увагу пам'ятники жертвам комуністичного режиму.

Наведемо в якості прикладу меморіал «Neue Wache», який з 1998 р. вважається «Центральним Меморіалом ФРН жертвам війни та насильства». Історію цієї будівлі дослідив американський історик Гарольд Маркузе (Університет Каліфорнії), який простежив еволюцію тих сенсів, які вкладалися в увічнення колективної пам'яті у цьому меморіалі, назва якого у дослівному перекладі з німецької мови означає буквально «новий охоронець»²³. Після функціонування упродовж 100 років (з 1818 по 1918 рр.) за своїм першим призначенням в якості приміщення для нової караульної служби, будівля майбутнього меморіалу у 1931 р. була реконструйована та перетворена на Меморіал загиблим у світовій війні.

По завершенню Другої світової війни приміщення, що опинилося у зоні окупації СРСР, було сильно зруйноване та реставроване тільки у 1960 р. як пам'ятник жертвам фашизму та мілітаризму. Із 1969 р. у відповідності до радянських традицій у центрі розміщувався вічний вогонь, тут були перепоховані залишки невідомого солдата та невідомого в'язня концтабору, поруч – розташовано землю з полів Другої світової війни та концтаборів, була запроваджена цілодобова почесна варта.

Із возз'єднанням Німеччини меморіал був знов реконструйований – за взірцем часів Веймарської республіки та в центрі будівлі було розташовано збільшену копію скульптури Кете Кольвіца «Мати із загиблим сином»²⁴. Як зазначає Г. Маркузе надання меморіалу «Neue Wache» статусу національного меморіалу супроводжувалося палкими дебатами як між представниками німецького суспільства, політиками, істориками та митцями, так і всередині кожної з цих груп. Основна проблема дискусії полягала у тому, аби поєднати непоєднані сенси, уникнути уніфікації жертв та не використовувати «фальшиву» символіку.

У написі, який пояснює для відвідувачів призначення цього меморіального комплексу («Neue Wache – місце спогадів та споминів жертв війни та насильства»), згадуються такі категорії як: народи, які постраждали від війни (виокремлюються євреї, сінті та роми); ті, кого переслідували та хто втратив своє життя через своє походження, гомосексуалізм, через хворобу та слабкість; загиблі у світових війнах; чоловіки та жінки, що принесли в жертву свої життя, опираючись насильству.

²² Ibidem.

²³ Marcuse H. The national memorial to the victims of war and tyranny: from conflict to consensus. Paper presented at the German Studies Association Conference 25 September 1997. Washington, DC. *University of California Santa Barbara: offic. website*. URL: <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/present/neuewach.htm>

²⁴ Ibidem.

Окремою категорією тих, пам'ять про кого вшановується у «Neue Wache», є ті, кого переслідували й убили за спротив тоталітарній диктатурі після 1945 р.²⁵

Як бачимо, до тексту включені майже всі категорії постраждалих напередодні, у роки та після Другої світової війни. Звертає на себе особливу увагу той факт, що на «тоталітарну диктатуру після 1945 року» зроблено спеціальний окремий акцент, у той час як на нацистський режим – ні. Польський дослідник Збігнев Мазур, який також присвятив одну зі своїх наукових розвідок вивченню «Neue Wache», зазначає, що цей меморіал, який є спробою увічнити загальне вшанування жертв, значною мірою порушує відповідність історичній реальності, але забезпечує своєрідне прикриття для вшанування пам'яті німецьких жертв, які розуміються по-різному²⁶. Автор критично ставиться до меморіалу, який, на його думку, розмиває історичний контекст і створює передумови для того, аби ухилитися від чіткої відповіді на питання, хто спричинив вбивство солдатів і гибель мирних жителів. Однак, якщо інтерпретувати цей меморіал з позицій «подолання минулого» та роботи з колективною травмою, можна погодитися з тим, що цей меморіал є прикладом своєрідного консенсусу всередині німецького суспільстві та консенсусу німців з іншими народами.

Це лише один приклад з того, що пропонує сучасний Берлін і Німеччина у контексті комеморації складних сторінок своєї історії. Можна навести ще один приклад роботи над подоланням минулого, а саме – діяльність незалежної фундації «Топографія терору», яка почала діяти з 1995 р., метою якої є передача історичної інформації про націонал-соціалізм і його злочини, а також заохочення людей активно протистояти його наслідкам. Фундація «Топографія терору» виникла із проекту тимчасової виставки, створеної у 1987 р. до святкування 750-річчя Берліна²⁷. На місці колишніх будівель, де у період 1933-1945 рр. знаходилися структурні підрозділи гестапо, СС та інших служб нацистів, «Топографія терору» спочатку існувала у форматі тимчасових виставок під відкритим небом, а з часом перетворилася на меморіал з постійною експозицією та документальним центром (функціонує з 2010 р.)²⁸.

Серед напрямків діяльності, які здійснює центр, можна назвати: проведення розкопок підвалів гестапо, де утримувалися та катувалися політв'язні; висвітлення в експозиціях наслідків діяльності структур Третього рейху та жертв масового терору; допомога в історичних дослідженнях; збір документів; пропонується екскурсійне супровід; організуються семінари, лекції, дискусійні круглі столи; з метою оприлюднення результатів своєї діяльності створено веб-сайт (інформація, крім німецької, надається ще 11-ма мовами). Відвідування цього меморіалу вплетено у спеціальний екскурсійний маршрут, до якого включено і 200 метрів залишків Берлінського муру, розташованого поруч з документальним центром «Топографії терору»²⁹.

²⁵ Neue Wache. Zentrale Gedenkstätte der Bundesrepublik Deutschland für die Opfer des Krieges und der Geraltherrschaft. The Unter den Linden 5-7, 10117 Berlin, Germany.

²⁶ Mazur Z. Neue Wache (1818-1993). *Przegląd zachodni*. 2011. № 1. P. 71-72. URL: <https://bit.ly/40zzXDB>

²⁷ About the Foundation. *Stiftung Topographie des Terrors*. URL: <https://www.topographie.de/en/foundation>

²⁸ The Historic site: History after 1945. *Stiftung Topographie des Terrors*. URL: <https://www.topographie.de/en/the-hoistoric-site/history-after-1945>

²⁹ Ibidem.

Рештки Берлінського муру є знаковим унаочненням доволі травматичних подій не тільки для німецького народу, а й усієї повоєнної Європи. З Берлінським муром, який по суті сам по собі є суцільним пам'ятником про злочини тоталітарного режиму Східної Німеччини, пов'язано безліч меморіалів і пам'ятних знаків, що виникли як в часи існування Муру, так і після його падіння.

Упродовж більш ніж 30 років з моменту руйнування цієї знакової споруди Холодної війни, яка символізувала Залізну завісу з фултонської промови Черчилля, здійснювалися її наукові дослідження у контексті *trauma studies*, проводилися громадські та наукові заходи, публікувалися монографії та публіцистичні роботи. Втім, є чимало свідчень про те, що Берлінський мур все ще лишається в уяві німців. Так, попри наближення за різними параметрами економічного розвитку Сходу до Заходу Німеччини, згідно опитувань 57% «Оссі» (так називають мешканців колишньої НДР) зазначають, що відчують себе «громадянами другого сорту», і майже половина з цих респондентів незадоволені тим, як функціонує демократія³⁰. На думку британської журналістки Маріанни Тейлор, ментальне воз'єднання займає більше часу, ніж будь-яке фізичне об'єднання, навіть якщо це така країна як Німеччина, яка має значний досвід роботи зі складним минулим³¹. Український журналіст Андрій Дубчак, коментуючи різне сприйняття воз'єднання серед «Оссі» та «Вессі» (так називають вихідців із західної частини Німеччини), зазначає, що попри величезний термін у 30 років, німці говорять, що задля повного загоєння ран суспільства й остаточної трансформації на монолітний єдиний народ потрібно ще принаймні пару поколінь³².

Окреслені у даній публікації приклади пам'ятних місць і меморіалів є втіленням політики пам'яті сучасної Німеччини по відношенню до жертв обох режимів – комуністичного та нацистського. Відкритість Німеччини у подоланні складного і травматичного минулого проявляється не тільки у тому, що ведеться публічне обговорення проблемних питань минувшини всередині суспільства. Відкритість і для зовнішнього спостерігача та/або учасника дискусій підтверджується тим, що меморіали, музеї, спеціальні історичні місця та музейні експозиції, як правило, мають інформаційні написи не тільки німецькою мовою – зустрічається інформація англійською, французькою, китайською, арабською й іншими мовами.

В історії всіх, без перебільшення, країн сучасної Європи, є свої колективні травми, які мають або внутрішнє, або зовнішнє походження. Так, приміром, подолання минулого у країнах Балтії пов'язано не стільки із переосмисленням власної історії та можливістю нарешті дослідити її, скільки із вимогами публічного визнання своїх жертв, спричинених комуністичним терором. У даному випадку, мова ведеться про нанесену колективну травму від іншої держави (спадкоємицею якої є сучасна країна-агресорка – Російська Федерація). Характеристика радянського періоду, як «окупаційного режиму», є зараз проявом офіційної політики у всіх балтійських державах, що були колишніми республіками СРСР, і водночас яскравим маркером наявності колективної історичної травми.

Прикладом такої інтерпретації подій ХХ ст. є концепція та експозиції Музею окупації Латвії (м. Рига), місія якого визначена як «Згадати, що сталося з Латвією, з

³⁰ Дубчак А. Берлінський мур: 30 років нема фізично, але все ще є у головах – фоторепортаж. *Radio Свобода*. 2019. 10 листопада. URL: <https://bit.ly/3NOA6L5>

³¹ Taylor M. Inside Track: Why Germany's Ossis and Wessis are still divided 25 years on. *The Herald Scotland Online*. 2015. 06 October. URL: <https://bit.ly/3MBKIVM>

³² Дубчак А. Берлінський мур...

народом і землею Латвії під час радянського та німецького націонал-соціалістичних режимів у 1940-1991 роках; Пам'ятати несправедливо засуджених і вбитих, загиблих на чужих війнах, постраждалих і загиблих під час репресій і депортацій, тих, хто втік від окупаційних військ, розпорошених по світу; Нагадувати владі інших держав світу про злочини, вчинені проти Латвійської держави, її землі та народу»³³.

Формування музейної колекції розпочалося у 1993 р. Відповідно до інформації на веб-сайті музею на початок 2017 р. в архіві музею зареєстровано майже 60 тисяч одиниць зберігання, велика частка яких – подаровані особисті речі людей, які бажали аби пам'ять про період окупації не зникла. Крім матеріальних експонатів люди ділилися своїми історіями: фахівці музею зафіксували понад 2300 відеосвідчень, це одна з найбільших колекцій, присвячених цій темі в Європі. На основі цієї колекції знято 10 документальних фільмів, серед яких кілька стрічок про депортацію 1949 р., яка стала одним із наріжних каменів історичної свідомості Латвії³⁴. Як зазначено на веб-сайті музею, ці свідчення та подаровані артефакти додають особистий досвід до історії через історію життя кожної людини. Ці спогади говорять не лише про страждання, а й про витримку, самовідданість і опір³⁵.

Подолання минулого та робота над колективною травмою у країнах Балтії відбувається не тільки через комеморацію та вшанування жертв і втрат, а й через зміну статусу пам'ятників і меморіалів радянської доби, які виступають нагадуванням про роки репресій і переслідувань. Так, існує практика трансформації унаочненої радянської спадщини, прикладом якої є вже загаданий Музей окупації Латвії, розташований у будівлі, яка призначалася для музею комсомолу (*комсомол* – Комуністичний союз молоді, загальнорадянська організація). Відвідування цього музею є складовою дипломатичного протоколу Латвії, тож його експозицію відвідує багато іноземних лідерів, дипломатів та інших представників з офіційними візитами³⁶. Будівля Музею окупації Латвії сама по собі стала своєрідним пам'ятником, який змінив своє призначення, і замість пам'яті про уніфіковані та нав'язані радянські традиції (*комсомол*), перетворився на місце вшанування трагедії перебування під владою іншої держави.

Іншим шляхом подолання минулого та роботи над колективною травмою стала ліквідація радянських меморіалів і пам'ятників. Це питання неодноразово піднімалося у всіх країнах Балтії з часів відновлення незалежності.

Так, у 2007 р. в Естонії відбулося перенесення статуї «бронзового солдата» з центру Таллінна на військове кладовище, що викликало великий резонанс у Росії, вуличні протести у Таллінні та кібератаки російських хакерів на естонські інтернет-ресурси. Дискусії щодо ліквідації радянської символіки у публічному просторі Естонії поновилися під впливом подій повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 р. У суспільстві обговорювалися різні варіанти щодо заміни радянських пам'ятників на більш «нейтральні» військові надгробки,

³³ About the Museum. *Latvijas Okupācijas Muzejs*. URL: <https://okupacijasmuzejs.lv/en/about-the-museum>

³⁴ Dokumentālā filma “1949. gada 25. marta deportācija Latvijā” 1. Daļa „prom no Mājām” (2009). *Latvijas Okupācijas Muzejs*. URL: <https://bit.ly/46oBHKj>

³⁵ About the Museum. *Latvijas Okupācijas Muzejs*...

³⁶ Ibidem.

створено спеціальний комітет, до складу якого входять представники Ради з охорони культурної спадщини та Естонського військового музею, персональний склад якого тримається у секреті з міркувань безпеки. Навесні 2023 р. в Естонії продовжувалися дискусії щодо формулювань у Законі, які передбачають ліквідацію пам'ятників радянської епохи. Попри наявність різних позицій щодо цього питання президент Естонії Алар Каріс чітко зазначив, що метою закону є заборона та видалення з публічного простору таких об'єктів, які порушують почуття справедливості суспільства або становлять загрозу безпеці Естонії³⁷.

Аналогічні процеси можна простежити і в інших країнах Балтії. Так, навесні 2022 р. у Литві були позбавлені правової охорони об'єкти пам'яті діяльності нацистської Німеччини, Червоної армії СРСР та низки інших політичних сил країни, які репресували населення Литви. У Латвії у червні 2022 р. набув чинності закон, який забороняє демонстрацію радянської та нацистської символіки і зобов'язує видалити об'єкти, які прославляють ці режими. Показовим є коментар Міністра закордонних справ Латвії Едгара Рінкевичса відносно демонтажу у серпні 2022 р. Монумента перемоги в Ризі, яке він назвав «закриттям ще однієї болісної сторінки історії»³⁸.

Заходи держав Балтії, спрямовані на декомунізацію, викликають загострення та непорозуміння у відносинах з Росією, яка сприймає таку державну історичну політику як неприпустиму. В умовах російської агресії проти України рішення балтійських держав про знесення радянських пам'ятників різко критикувалося з боку Росії, а держави Балтії кваліфікуються нею як «недружні країни», проти яких на думку російського політикуму варто застосовувати жорсткі заходи та демілітаризацію³⁹.

Звісно, що європейський досвід подолання колективних травм не обмежується Німеччиною та країнами Балтії. Кожна європейська країна має у своєму минулому історичні події, які стали підґрунтям для формування певних колективних травм. Аналізуючи сьогоденні моделі історичної політики європейських держав дослідники звертають увагу на наявність двох тенденцій. З одного боку, запроваджуються транснаціональні форми пам'яті, що розглядається як об'єднуючий фактор та одна з основ для просування ідеї «загальноєвропейської ідентичності». Проблема формування цілісності загальноєвропейського культурно-комунікаційного простору, подолання колективного травматичного досвіду є одним із стратегічних завдань політики сучасних європейських держав. З іншого боку, відчутною є присутність національного нарративу, що є підґрунтям збереження національної ідентичності⁴⁰.

Сьогодні можна впевнено сказати, що не було б об'єднаної Європи у тому форматі, який ми зараз маємо, якщо не було б знайдено продуктивного шляху вирішення історичних питань, «якби не було знайдено певний консенсус у

³⁷ Погоріла І. Президент Естонії не затвердив закон про ліквідацію пам'ятників радянських часів. Інформаційне агентство УНІАН. 2023. 07 березня. URL: <https://bit.ly/3QTqfc3>

³⁸ Усатенко І. Країни Балтії позбуваються радянських пам'ятників – символів окупації. Polska Agencja Prasowa. 2022. 30 грудня. URL: <https://www.pap.pl/ua/node/1515595>

³⁹ Федоровских М. Сенатор Климов намекнул на демилитаризацию Латвии, Литвы и Эстонии. Информационное агентство URA.ru. 2022. 02 вересня. URL: <https://ura.news/news/1052583688>

⁴⁰ Касьянов Г. Передмова. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 5-11.

націленості на майбутнє і не роз'ятрювання минулих травм»⁴¹. Український дослідник, доктор історичних наук Юрій Шаповал справедливо підкреслює, що не варто ідеалізувати європейський досвід, але загальний вектор, обраний європейським суспільством, все ж таки є вірним, а його зміст, значною мірою, концентрується навколо посилу, що «у сучасному світі “приреченими” на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості»⁴².

Національна культура сучасних європейських держав-націй має й етнічні коріння, й етнічний зміст. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність. Їх пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури національних меншин... Мова не йде про культурну асиміляцію національних меншин, а про їх включення до загальнонаціонального культурного організму⁴³. Національна модель минулого не є фіксованою. Вона змінюється у відповідь на нові потреби та інтереси суспільства. Іспанський дослідник Карме Агусті Рока звертає увагу на те, що європейський меморіальний бум, з одного боку, пов'язаний зі своєрідним «вибухом пам'яті», закоріненій у минулому, з іншого боку – з актуалізацією та зміцненням врахування прав людини⁴⁴.

Сьогодні державницький вимір минулого та меморіальної політики став загальною практикою, рефлексії як «зручного», так і «незручного» минулого спокійно сприймаються провідними демократичними суспільствами, а обговорення травматичного досвіду та його репрезентації стали реальними механізмами подолання колективних травм, саме тому численні музеї та музейні експозиції, меморіальні комплекси, місця пам'яті стають об'єктами суспільного інтересу. Подолання історичної травми неможливе без публічної дискусії з приводу її руйнівних наслідків і визнання її шкідливої спадщини. Відповідно, простір травми не знаходиться винятково у минулому, бо у процесі подолання він активно поширюється на сьогодення.

СПЕЦИФІКА РОСІЙСЬКИХ КОЛЕКТИВНИХ ТРАВМ

Якщо науковий інтерес до такого явища як «історична травма» сформувався у ХХ ст. у західних суспільствах на хвилі переоцінки таких явищ як колоніалізм, антисемітизм і расизм, то у суспільствах, які розпочали свій рух «на Захід» після завершення Холодної війни, подолання історичних травм мало дещо інший характер. Для них найбільш травматичними стали події саме ХХ ст., а можливість відкрито обговорювати раніше заборонені теми, у тому числі й ті, які стали причиною виникнення історичних колективних травм, у всіх без винятку пострадянських суспільствах виникла після колапсу Радянського Союзу.

Для української аудиторії питання російських історичних колективних травм є вартим уваги, оскільки компенсація цих травм російського суспільства врешті-решт «спрацювала» за рахунок України й українців і втілилася у територіальних претензіях та розв'язанні війни: Крим анексовано та частину Донецької та

⁴¹ Шаповал Ю. Вступ. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід...* С. 7.

⁴² Ibidem.

⁴³ Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 109.

⁴⁴ Рока Карме Агусті. Політика повернення історичної пам'яті в Іспанії. Каталонська модель. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід...* С. 306.

Луганської областей окуповано у 2014 р., а з 2022 р. розпочалася повномасштабна агресія, яку офіційна російська риторика більше року вперто називає «спеціальною військовою операцією». Попри різні назви того, що коїть Росія на українських землях (вже зустрічаються версії, які кваліфікують події 2022 р. як початок Третьої світової війни), це вже сформувало підґрунтя для нової колективної травми у Росії.

Проблематика історичних колективних травм у російському суспільстві вивчається в експертному та публіцистичному середовищі як самими росіянами, так і закордонними дослідниками. Сучасна Росія, яка претендує на тисячолітню історію, має актуалізовані історичні травми, походження яких пов'язане з різними епохами. Так, українські дослідники Юрій Земський та Олександр Тригуб у своєму дослідженні аналізують передусім події середини XIX ст. та наводять в якості прикладу переживання «масового емоційно-психологічного струсу», викликаного ослабленням «великодержавності» внаслідок поразки у Кримській війні 1853-1856 рр. Автори наголошують, що аналогічний «струс» російське суспільство переживало наприкінці існування СРСР по завершенню Холодної війни. На думку українських вчених освічена частина російського суспільства вдавалася до скрупульозного аналізу своєї історії, наслідком чого стали спроби самовикриття недоліків власного національного характеру⁴⁵. При цьому у науково-популярних публікаціях російських авторів окреслення основних подій чи явищ, які спровокували появу масової травми та мали суто внутрішнє походження (наприклад, політика терору проти власного населення в радянські часи), пропонується через аналогії та порівняння з іншими країнами, наприклад у компаративістиці сталінського і нацистського режимів⁴⁶.

Серед подій, що викликали історичні колективні травми у російському суспільстві, найчастіше називаються Перша та Друга світові війни, проблеми оstarбайтерів, депортації, масового терору у сталінські часи, ГУЛАГ, розпад СРСР тощо⁴⁷. Усвідомлення й «опрацювання» таких історичних травм є важливою складовою подальшого історичного та цивілізаційного поступу будь-якої сучасної нації.

Однак, у сфері історичної пам'яті та у роботі з «незручним» минулим російські держава та суспільство демонструють свій «унікальний» шлях. Цілковитим погоджуємося із твердженням українських дослідників Юрія Земського та Олександра Тригуба про те, що спроби подолання історичної травми та реагування на «струси» не привели до справжніх змін у російському суспільстві, тож приєднання до загальноєвропейських демократизаційних процесів не відбулося, бо Росія щоразу поверталася до культивування настроїв і політичних практик імперського шовінізму⁴⁸.

⁴⁵ Земський Ю., Тригуб О. Внутрішні та зовнішні «вороги» як засіб консолідації росіян у боротьбі за статус міжнародного лідерства Російської імперії середини XIX ст. *Емінак*. 2022. № 3 (39). С. 28. DOI: 10.33782/eminak2022.3(39).589

⁴⁶ Непрошедшее прошлое: почему исторические травмы подрывают доверие к будущему. *Theory and Practice*. URL: <https://theoryandpractice.ru/posts/16023-neproshedshee-proshloe-pochemu-istoricheskie-travmy-podryvayut-doverie-k-budushchemu>

⁴⁷ Кукулин И. FAQ: Историческая травма как культурное явление. *ПостНаука*. 21.05.2014 URL: <https://postnauka.ru/faq/26580>

⁴⁸ Земський Ю., Тригуб О. Внутрішні та зовнішні «вороги»... С. 28.

З метою окреслення основних шляхів реакції російського суспільства на колективні історичні травми варто звернути увагу на вже згадані вище способи психологічного захисту, на яких наголошують сучасні дослідники, посилаючись на Фрейда. З-поміж них це – *витіснення* (спробувати забути, але травматичний досвід /переживання стає підсвідомим); *проекція* – перенесення провини за невдачу (пошук винуватця; уособленні в іншому, власних суб'єктивно неприйнятних потреб); *заміщення* – прояв агресії по відношенню до суб'єкта, який становить меншу загрозу⁴⁹.

Агресивна зовнішня політика Росії по відношенню до колишніх республік Радянського Союзу на початку XXI ст. є фактично проявом такого *заміщення*. Так, фактично окупована Білорусь, анексовані території Грузії, «зачищена» Чечня, заморожений конфлікт у Молдові та розв'язана війна проти України є цьому свідченням. Агресія проти суб'єктів, які становлять не таку велику небезпеку як основний «ворог» (втілений у США, колективному Заході, НАТО), на якого перенесена провина за розпад СРСР (епоха величності Росії, за якою ностальгує значна частина російського політикуму та суспільства), стала основним виміром не тільки зовнішньої політики пострадянської Росії, а й засобом компенсувати історичні травми (втрата величі та зменшення розмірів «своєї» території після розпаду СРСР). Так, німецький культуролог Алейда Ассман, аналізуючи питання пам'яті та забуття, звертає увагу на те, що істотний чинник, який треба враховувати щодо російського ставлення до минулого це «величина країни»⁵⁰.

Якщо проаналізувати історичні наративи, які фігурують у російському інформаційному просторі, то можна виокремити великий пласт сюжетів на військову тематику.

Перший комплекс таких наративів пов'язаний із Другою світовою війною, яка з радянських часів позиціонується як «Велика вітчизняна війна». Для тих, хто спостерігає ззовні за подіями у російському суспільстві, помітним є щорічне «победобесіє» росіян – гіпертрофована та піднесена істерія з приводу святкування Дня перемоги 9 травня. В останнє десятиліття крім традиційних військових парадів, офіційних урочистостей, громадських і наукових заходів привертає увагу масове переодягання у воєнну форму часів Другої світової війни, масові ходи з власноруч зробленими моделями військової техніки, радянськими прапорами та гаслами, імітація воєнних подій і псевдоісторичні реконструкції у вигляді взяття «фанерного» Берліну⁵¹ тощо.

Масова істерія, пов'язана з «победобесієм» породила й попит на відповідний «святковий» антураж. Тож з'явилася і відповідна пропозиція. Так, в інтернет-магазинах на сайтах компаній, які займаються виробництвом і продажем спеціалізованого одягу та взуття, в окремих рубриках пропонується форма радянських часів і часів «Великої вітчизняної війни» – від гімнастерок, брюк-галіфе до прапорів, ременів і погонів радянських часів⁵². В якості реклами на таких

⁴⁹ Бушанский В. Исторична пам'ять: поняття та феноменологія... С. 50.

⁵⁰ Виноградов Є. Німецький культуролог Алейда Ассман о памяти и забвении. *Deutsche Welle*. 23.10.2014. URL: <https://bit.ly/3FV6bjc>

⁵¹ У РФ пройшла реконструкція взяття Берліна, задіяли понад 1000 людей. *Gordonua.com*. 2017. 23 квітня. URL: <https://bit.ly/3QBtkfl>

⁵² Форма СССР, форма вов. *Барракуда. Интернет-магазин*. <https://barrakuda.biz/tovary-na-9-maya-2c-den-pobedy>

сайтах пояснюється, що військова форма часів СРСР і «Великої вітчизняної війни» є символом мужності та сили; вона підійде для того, щоб одягнути її з нагоди військових свят, насамперед 9 травня та 23 лютого; є важливим атрибутом будь-якої військової реконструкції; є незвичайним варіантом для створення фото у ретро-стилі; стане у нагоді для організації літературних вечорів, стилізованих вечірок; така форма допоможе відтворити атмосферу часів війни чи СРСР; та буде у нагоді для облаштування невеликого шкільного музею⁵³.

Масовий попит російського суспільства на продукцію з атрибутикою перемоги вочевидь є проявом *витіснення* колективного травматичного досвіду часів Другої світової війни. При цьому ця ностальгія охоплює не тільки старше покоління, а й наскрізно пронизує все російське суспільство – від мам з дитячими візочками у формі танків і немовлятами у пелюшках кольору хакі до дитячих садочків, шкіл та університетів, які імітують військові дії та паради.

Відзначення завершення подій Другої світової війни саме як великої перемоги у «Великій вітчизняній війні», як тріумфу, як свята, як винятково російського подвигу на фоні кризового стану російського суспільства є своєрідною сублімацією сучасних невдач і провалів, коли переможці живуть гірше переможених. Тож повернення російської масової свідомості у часи, коли була здобута перемога, з метою компенсації проблем внутрішньої та зовнішньої політики путінського режиму є тим шляхом, який обрало для себе російське суспільство.

Варто зазначити, що Україна відмежувалася від цієї (пост)радянської травми, хоча це відбулося не одразу і непросто. Внутрішні війни пам'яті в Україні з приводу подій 1939-1945 рр. та, зокрема, щодо назви «Велика вітчизняна» чи «Друга світова» відбувалися під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. І хоча це не є предметом аналізу в рамках цієї публікації, варто окреслити деякі моменти, які визначаються зовнішніми впливами.

Поновлення використання нарративу про «Велику вітчизняну війну» дуже тісно пов'язано із російсько-орієнтованими нарративами, які спрямовані на підтримання радянських традицій. Так, нагадаємо, що у перші місяці 2010 р. (першого року з неповної каденції В. Януковича як президента України) тогочасний міністр освіти Д. Табачник ініціював повернення у підручники з історії терміну «Велика вітчизняна війна», який мав замінити назву «Друга світова війна»⁵⁴. По-перше, це знову мало повернути українські шкільні історичні тексти у сферу впливу російських нарративів, що ностальгують за СРСР. По-друге, це мало відволікати увагу від «незручної» теми про те, що друге глобальне протистояння було розв'язано двома державами (нацистська Німеччина та комуністичний Радянський Союз розділили між собою Польщу), й обидва режими – нацистський і радянський є винуватцями початку війни. Тобто «незручна» для Росії тема про початок Другої світової війни не мала підніматися і в українських підручниках з історії. Як зазначають українські дослідники Наталія Ігнатенко та Микола Москалюк, за часів В. Януковича почалося повернення до спільного історичного контексту із Росією, унормоване підписанням «Угоди про першочергові заходи

⁵³ Форма времён великой отечественной войны. Арсенал. Интернет-магазин. <https://arsenal.army/shop/sssr>

⁵⁴ Коломієць І. Друга Світова чи Велика Вітчизняна? Українська правда. 2010. 14 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/04/14/4932700/>

щодо розвитку науково-освітнього співробітництва на період 2010-2012 рр.» (17 травня 2010 р.)⁵⁵.

Попри спротив суспільства, радянський нарратив був повернений в українські шкільні підручники восени 2011 р.⁵⁶ (один з аргументів Д. Табачника щодо використання винятково назви «Друга світова війна» – «це було оболванювання»⁵⁷). Але незважаючи на складнощі та ще наявні проблемні питання, Україна стала на шлях розвінчування радянських пропагандистських міфів⁵⁸. Для українського суспільства існують свої власні травматичні проблеми, пов'язані з подіями Другої світової війни. Так, однією з них є проблема досягнення внутрішнього консенсусу з питань примирення ветеранів, що воювали з різних боків конфлікту.

Тим не менш, в Україні, як зазначають автори колективної монографії «Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса– Харків. Від 1990-х до сьогодні», традиційний радянський героїчно-жертвований нарратив війни зазнав істотної трансформації, що відобразилося у кількох вимірах, а саме: у змісті шкільних підручників з історії, змінах у відзначенні Дня Перемоги, додаванні релігійних ритуалів. Героїчно-урочисті нарративи доповнилися сторінками історії, які присвячені військовополоненим, досвіду життя в окупації, примусовій праці оstarбайтерів, жертвам Голокосту тощо⁵⁹. Цілком погоджуємося з авторами монографії, що вшанування пам'яті про війну скоріше стало сприйматися як скорбота, аніж тріумф, бо трактування Другої світової війни трансформувалося у площину «національної трагедії», а не «всенародного подвигу»⁶⁰. Українське суспільство дотримується зараз європейської традиції у форматі вшанування пам'яті про війну, її жертви, страждання, а не святкового «победобесія», в яке щороку все глибше занурюється російське суспільство, і яке інтерпретує відмову від святкування (не відзначення, а саме святкування) Дня перемоги як «зраду» та спроби «темних сил відібрати нашу перемогу» (саме такий вислів лунав від російської делегації на одній з наукових конференцій у 2015 р. у Мінську у Національній академії наук Білорусі).

Другий сюжет, який опосередковано та не так явно як «переможний» нарратив про «Велику вітчизняну війну» присутній у російському суспільстві – це поразка у Холодній війні. Травма, що виникла після розпаду Радянського Союзу, культивується у російському суспільстві та політикумі, та як наслідок невдалих спроб її подолати – відновлено образ старого зовнішнього ворога (США, НАТО, Захід тощо).

Реваншистські ідеї відродження СРСР та колишньої могутності Росії стали *idée fixe* сьогоdnішнього російського суспільства. Вони є помітними у риторичі

⁵⁵ Ігнатенко Н., Москалюк М. Історична освіта у дискурсі еволюції державної політики України кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Емінак*. 2022. № 1 (37). С. 145. DOI: 10.33782/eminak2022.1(37).577

⁵⁶ Табачник повертає «велику вітчизняну війну». *Історична правда*. 2011. 12 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/03/12/30975/>

⁵⁷ Пругло Я. Табачник назвав старі підручники з історії України «оболванюванням». *Полтавщина: інтернет-видання*. 2011. 14 березня. URL: <https://poltava.to/news/8259/>

⁵⁸ Рябенко С. «Друга світова» чи «Велика Вітчизняна»: термін таки має значення. *УКРІНФОРМ*. 2018. 01 червня. URL: <https://bit.ly/47rjmzn>

⁵⁹ Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса– Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОРМ Шумилович, 2018. С. 112.

⁶⁰ Ibidem.

офіційних виступів і публікаціях, які роками трансливалися через пропагандистські канали у самій Росії та за кордоном. В останні роки ці наративи все частіше стають проявами *проекції* та *заміщення* травматичного досвіду часів Холодної війни, коли інтерпретації сучасного стану Росії та міжнародних відносин подаються як «знову» втрачена «велич» Росії, чи коли цю «велич» не визнають інші.

Так, з-поміж найбільш поширених наративів згадувалося про те, що Росія бореться за існування своєї державності, і це є задачею «виживання»; нинішні міжнародні проблеми почалися після розпаду СРСР; «Захід» після розпаду СРСР продовжив свою діяльність по створенню п'ятих колон і терористів, задачею яких є знищити Росію. Сьогоднішнє бачення навколишнього світу травмованим російським суспільством – це знову біполярний світ, де є «ворог», уособлений у колективному «Заході», США та НАТО, а Росія – оточений ворогами табір.

Після розвалу СРСР з метою згуртування російського суспільства російська політична еліта зробила ставку на формування нової (псевдо)національної ідеї, яка є старим наративом про історичну місію Росії протистояти «ворожому Заходу». Як зазначають Юрій Земський та Олександр Тригуб: «як зміст “псевдонаціональної ідеї”, так і технології її реалізації попри перебіг часу, у російській політиці залишаються сталими»⁶¹.

З 2014 р. колективний Захід у російській свідомості був «замінений» на Україну, війну проти якої була велика надія виграти. Замість США та колективного Заходу провина за невдачі у пострадянській Росії була перенесена на Україну. Тож можна говорити про застосування *проекції* як способу психологічного захисту. «Победобесіє», як витіснення травми після Другої світової війни, стало способом компенсувати травму поразки у Холодній війні та було одним з лейтмотивів війни проти України. Саме з 2014 р. антиамериканські, антизахідні й антиукраїнські наративи стали основними меседжами російського інформаційного простору. Підтвердженням цьому можуть слугувати результати соціологічних досліджень. Так, опитування російської громадської думки Левада-Центром демонструє що Україна у 2022 р. для росіян знаходиться на такому ж рівні негативного сприйняття (як «недружня країна») – як і США та країни Заходу у цілому. Так, у листопаді 2022 р. до США негативно ставилося 73% респондентів, до ЄС – 68%, до України – 70%⁶².

Таким чином, замість конструктивної роботи над подоланням старих історичних колективних травм, російська влада та суспільство демонструють протилежні практики, а саме деструктивну масову поведінку підтримки війни проти України (бо то є «війна з НАТО/США/Заходом», одвічним ворогом), поразка в якій стане причиною нової російської історичної колективної травми.

Висновки

У цілому, подолання історичної колективної травми є однією з актуальних задач сучасних академічних пошуків. Тож окреслені у цій статті сюжети не вичерпують всієї різноманітності зазначеної проблематики, втім дають можливість зробити певні узагальнення. Підбиваючи підсумки нагадаємо, що

⁶¹ Земський Ю., Тригуб О. Внутрішні та зовнішні «вороги»... С. 46.

⁶² Отношение россиян к странам: ноябрь 2022 года. *Левада-Центр*. 14.02.2023. URL: <https://bit.ly/3FPJEo9>

дослідження «історичних травм» є відносно новим для істориків, і знаходиться на міждисциплінарному стику історії, психології та соціології. Однак, попри свій відносно «молодий» статус, поняття «історична травма» є вже доволі широкоживаним і від того має численні варіації, як-от: «культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма» та «колоніальна травма», що ускладнює, з одного боку, його чітке визначення, а з іншого – дозволяє усвідомити важливі нюанси та певну спеціалізацію досліджень у цій царині.

Український дослідник доктор психологічних наук Павло Горностай виділяє декілька основних стратегій подолання колективної травми суспільством: прогресивну, активно-агресивну, пасивно-агресивну та регресивну. Реалізації цих стратегій може мати як конструктивний, так і деструктивний вимір. У першому випадку історична колективна травма перетворюється на історичний наратив; у другому – стає підґрунтям формування агресивної ідеології⁶³. Спробуємо використати цей підхід задля характеристики окреслених вище практик європейського та російського суспільств.

Для сучасних європейців основною проблематикою історичних колективних травм постають події двох світових війн та їх наслідки. Звісно, велике значення мають і проблеми колонізації/деколонізації, рабства, антисемітизму. Сьогодні європейське суспільство створює підґрунтя для подальшої «роботи над травмою», не оминаючи «незручні» теми задля досягнення консенсусу у суспільстві, крім того у багатьох країнах Європи меморіальний простір не обмежується лише пам'яттю офіційною, допускається існування різних історичних наративів, що є проявом демократичного розвитку європейської меморіальної культури та реальних механізмів подолання травматичного досвіду, навіть коли досягнення консенсусу неможливе.

Протилежним шляхом пішло російське суспільство, яке, замість конструктивного опрацювання історичних колективних травм, демонструє деструктивний варіант власної поведінки. Формування образу нового/старого зовнішнього ворога (США, колективний Захід, НАТО, а тепер і Україна), нова війна, чорно-біла картина світу, – не тільки не сприяють компенсації старих травм, а й формують нові. На відміну від Європи, російська колективна травма війни (саморефлексія якої відбувається через наративи про Велику вітчизняну війну), активно використовується у сучасних «війнах пам'яті» та стає підґрунтям формування реваншистської зовнішньополітичної стратегії.

Запропоновані приклади подолання історичних колективних травм у європейському та російському суспільствах ілюструють не стільки різноманіття підходів і стратегій «роботи над травмою», скільки специфіку цих суспільств. Сьогодні Європа та Росія демонструють різні шляхи подолання травматичного історичного досвіду: конструктивний і деструктивний відповідно. Проблема подолання власних історичних колективних травм залишається актуальною і для українського суспільства, яке має не тільки продовжити роботу над «старими» травмами, але й водночас вже зараз починати працювати над подоланням нових, враховуючи ефективність існуючих стратегій, що практикуються іншими країнами.

⁶³ Горностай П.П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*. 2018. Вип. 7 (21). С. 54-68.

Фінансування. Статтю підготовлено в рамках проекту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, напрям Жана Моне 620386-EPP-1-2020-1-UA-EPP]МО-MODULE TEMPUS (“Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society”).

REFERENCES

- Aierman, R.** (2016). Kulturnaya travma i kollektivnaya pamyat [Cultural trauma and collective memory]. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 5, 40-67. Retrieved from <https://bit.ly/49vjYdW> [in Russian].
- Boiko, O.** (2013). Fenomen sotsialnoyi pamiaty: osnovni kontseptualni pidkhody do analizu ta interpretatsiyi [The phenomenon of social memory: basic conceptual approaches to analysis and interpretation]. In **Shapoval, Yu. (Ed.)**. *Kultura istorichnoyi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*. Kyiv, 35-78 [In Ukrainian].
- Bushanskyi, V.** (2012). Istorychna pamiat: poniattia ta fenomenolohiia [Historical memory: concepts and phenomenology]. In **Shapoval, Yu., Lisnychuk, O. & Nabok, S. (Comps.)**. *Osoba v konteksti chasu. Knyha na poshanu Larysy Nahornoï*. Kyiv, 35-56 [in Ukrainian].
- Dubchak, A.** (2019, November, 10). Berlinskyi mur: 30 rokov nema fizychno, ale vse shche ie u holovakh – fotoreportazh [The Berlin Wall: 30 years gone physically, but it's still there in my head – photo report]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://bit.ly/3N0A6L5> [In Ukrainian].
- Fedorovskikh, M.** (2022, September, 2). Senator Klimov nameknul na demilitarizatsiyu Latvii, Litvy i Estonii [Senator Klimov hinted at the demilitarization of Latvia, Lithuania and Estonia]. *Informatsionnoie agentstvo URA.ru*. [Information agency URA.ru]. Retrieved from <https://ura.news/news/1052583688> [in Russian].
- Hirschberger, G.** (2018, August 10). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6095989/>
- Hornostai, P.** (2018). Kolektivna travma yak problema sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi [Collective trauma as a problem of social and political psychology]. *Problemy politychnoyi psykholohiyi*, 7 (21), 54-68 [in Ukrainian].
- Ignatenko, N. & Moskalyuk, M.** (2022). Istorychna osvita u diskursi evolyutsiyi derzhavnoyi polityky Ukrayiny kintsya XX – pochatku XXI st. [Historical Education in Discourse of Ukraine State Policy Evolution, end of the 20th – the beginning of the 21st century]. *Eminak*, 1(37), 135-149. DOI: 10.33782/eminak2022.1(37).577 [In Ukrainian].
- Kasianov, H. (Ed.)**. (2018). *Polityka i pamiat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do sohodni*. Lviv: FOP Shumylovych [in Ukrainian].
- Kasianov, H.** (2018). Peredmova [Foreword]. In **Kasianov, H. (Ed.)**. *Polityka i pamiat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do sohodni*. Lviv: FOP Shumylovych, 5-11 [in Ukrainian].
- Kellerman, N.P.F.** (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50 (1), 33-39.
- Kolomiets, I.** (2010, 14 kvitnia). Druha Svitova chy Velyka Vitchyzniana? [Second World War or Great Patriotic War?] *Ukrainska pravda* [Ukrainian Pravda]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/04/14/4932700/> [in Ukrainian].
- Kukulin, I.** (2014, May 21). FAQ: Istoricheskaya travma kak kulturnoe yavlenie [Historical trauma as a cultural phenomenon]. *PostNauka*. Retrieved from <https://postnauka.ru/faq/26580> [in Russian].
- Lebow, R.N.** (2006). The Memory of Politics in Postwar Europe. In **Lebow, R.N., Kansteiner, W. & Fogu, C. (Eds.)**. *The politics of memory in postwar Europe*. Duke University Press.
- Marcuse, H.** (1997). The national memorial to the victims of war and tyranny: from conflict to consensus. In *Paper presented at the German Studies Association Conference 25 September 1997*. Washington, DC: University of California Santa Barbara: official website. Retrieved from <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/present/neuewach.htm>
- Mazur, Z.** (2011). Neue Wache (1818-1993). *Przegląd zachodni*, 1, 49-72. Retrieved from <https://bit.ly/40zzXDB>
- Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D. & Tebes, J.K.** (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social Science & Medicine* 106, 128-136. DOI: 10.1016/j.socscimed.2014.01.043
- Naidionova, L.A.** (2012). Istorychna travma spilnoty: yak nashchadkam pamiataty trahichne? [Historical trauma of the community: how can descendants remember the tragic?]. *Praktychna psykholohiya*

- ta *sotsialna* *robota*, 2, 48-55. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/707323/1/NaydonovaLA_st_2011_2.pdf [In Ukrainian].
- Pohorila, I.** (2023, March 7). Prezydent Estonii ne zatverdyl zakon pro likvidatsiyu pamyatnykh radyanskykh chasiv [The President of Estonia did not approve the law on the liquidation of Soviet-era monuments]. *Informatsiyne ahentstvo UNIAN*. Retrieved from <https://bit.ly/3QTqfc3> [In Ukrainian].
- Pruhlo, Y.** (2011, March 14). Tabachnyk nazvav stari pidruchnyky z istorii Ukrainy «obolvaniuvanniam» [Tabachnyk called the old textbooks on the history of Ukraine “fooling”]. *Poltavshchyna: internet-vydannya*. Retrieved from <https://poltava.to/news/8259/> [in Ukrainian].
- Roka, Karne Ahusti** (2013). Polityka povernennia istorichnoi pamiaty v Ispanii. Katalonska model [The policy of returning historical memory in Spain. Catalan model]. **Shapoval, Yu. (Ed.)**. *Kultura istorichnoyi pamyati: evropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*. Kyiv, 301-325 [in Ukrainian].
- Ryabenko, S.** (2018, June 01). «Druha svitova» chy «Velyka Vitchyznyana»: termin taky mae znachennia [‘Second World’ or ‘Great Fatherland’: the term still has meaning]. *Ukrinform*. Retrieved from <https://bit.ly/47rjmzn> [in Ukrainian].
- Schützenberger, A.A.** (2005). *Sindrom predkov: transgeneratsionnye svyazi, semeinye tainy, sindrom godovshchiny, peredacha travm i prakticheskoye ispolzovanie genosotsiogrammy* [Ancestral syndrome: transgenerational ties, family secrets, anniversary syndrome, trauma transmission, and the practical use of the genosociogram]. Moskva: Izdatelstvo instituta psikhoterapii [in Russian].
- Semylit, M.V.** (2019). *Socialno-psyholohichni zasady proektuvannia zhittevoho shliakhu osobystosti* [Social and psychological ambush of the design of the life path of specialty]. (Doctor’s thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Shapoval, Y. (Ed.)**. (2013). *Kultura istorichnoyi pamyati: evropeyskyi ta ukrainskyi dosvid* [Culture of historical memory: European and Ukrainian experience]. Kyiv [in Ukrainian].
- Sotero, M.A.** (2006). Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1 (1), 93-108.
- Taylor, M.** (2015, October, 6). Inside Track: Why Germany’s Osis and Wesis are still divided 25 years on. *The Herald Schotland Online*. Retrieved from <https://bit.ly/3MBKIVM>
- Tietzel, N.** (2005, January, 31). Germany and Post-War Trauma. *The Dart Center for Journalism & Trauma. Project of the Columbia University Graduate School of Journalism*. Retrieved from <https://dartcenter.org/content/germany-and-post-war-trauma>
- Usatenko, I.** (2022, December, 30). Krainy Baltii pozbuvalutsia radianskykh pamiatnykh – symboliv okupatsii [The Baltic countries are getting rid of Soviet monuments – symbols of occupation]. *Polska Agencja Prasowa* [Polska Agencja Prasowa]. Retrieved from <https://www.pap.pl/ua/node/1515595> [in Ukrainian].
- Vinogradov, Ye.** (2014, October 23). Nemetskiy kulturolog Aleida Assman o pamyati i zabvenii [German culturologist Aleida Assmann on memory and forgetting]. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://bit.ly/3FV6bjc> [in Russian].
- Zemskyi, Y. & Trygub, O.** (2022). Vnutrishni ta zovnishni «vorohy» yak zasib konsolidatsiyi rosiyan u borotbi za status mizhnarodnoho liderstva Rosiyskoyi imperiyi seredyny XIX st. [Internal and External ‘Enemies’ as Means of Consolidating Russians in Struggle for Status of International Leadership of Russian Empire in the Middle of the 19th century]. *Eminak*, 3 (39), 26-48. DOI: 10.33782/eminak2022.3(39).589 [in Ukrainian].
- Zernii, Yu.** (2008). Vzaemozviazok istorichnoi pamiaty ta natsionalnoyi identychnosti [The relationship between historical memory and national identity]. *Politychnyy menedzhment*, 5, 104-115 [in Ukrainian].